

ARKEOLOGI I NORR 4/5

1991/92

NORRLAND

ARKEOLOGISKA INSTITUTIONEN

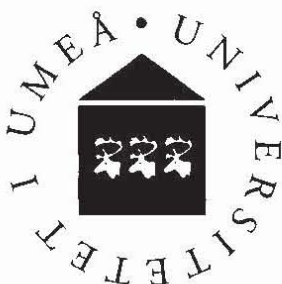
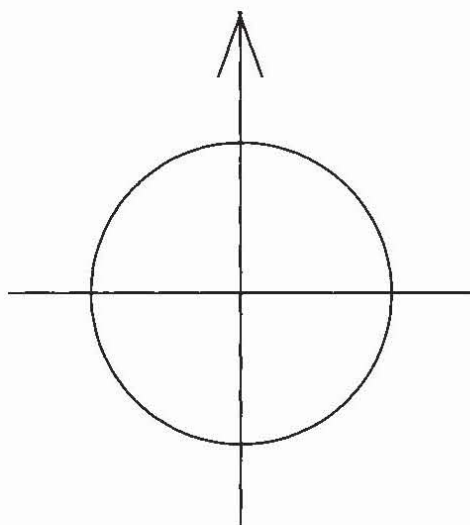

UMEÅ UNIVERSITET

ARKEOLOGI I NORR

4/5

1991/92

UMEÅ UNIVERSITET
Institutionen för arkeologi
UMEÅ UNIVERSITY
Department of Archaeology

Utgivare: Institutionen för arkeologi, Umeå universitet

Redaktör: Evert Baudou

Distribution: Institutionen för arkeologi,
Umeå universitet, S-901 87 Umeå, Sverige

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forsknings-
rådet, Stockholm

Figuren på omslaget från *Norrland. Småskrifter utgifna af Norrländska
Studenternas Folkbildningsförening*, N:o 8 (1908).

ISSN 0284-558X

Printed in Sweden by

Centraltryckeriet, Umeå 1993

Innehållsförteckning

<i>Evert Baudou</i> Förord	5
<i>Evert Baudou</i> Norrlands forntid i historieskrivning och hembygdsrörelse	9
<i>David Loeffler</i> Nora socken och E4:an. Ett arkeologiskt perspektiv	39
<i>Inge Lindström och Lena Olofsson</i> Maritima fornlämningar i den bottniska skärgården	55
<i>Sven-Donald Hedman</i> Undersökningar av vikingatida i medeltida bosättningar i Lappland	75
<i>Lillian Rathje</i> Ortnamn och arkeologi. En jämförande materialanalys i nio ångermanländska kustsocknar	93
<i>Anders Huggert</i> En spets och ett sänke av ben från Kattisträsk i Norsjö	147
<i>Anders Huggert</i> Fynden från stridsyxekulturens boplats vid Kallbäcken i Västerbotten	155
<i>Sven-Donald Hedman</i> Två asbestkeramikfynd vid Kakel, Hornavan	159

Sven-Donald Hedman

Två asbestkeramikfynd vid Kakel, Hornavan

Hedman, S.-D. 1993. Två asbestkeramikfynd vid Kakel, Hornavan. (Two finds of asbestos-pottery at Kakel, Hornavan.) *Arkeologi i norr* 4/5:159-167.

Abstract

This paper discusses the newly discovered sherds of asbestos pottery found on two different dwelling sites at Lake Hornavan in Arjeplog parish, Lapland. Ornamentation on the sherds shows that the pottery was decorated on the inside. One of the most remarkable aspects of this find was the discovery of a fragment of iron in one of the sherds. Asbestos pottery is usually dated to the first and second millennium B.C. The iron fragment indicates that iron was in use sometime during this period. The particular location of the ornamentation on the pottery suggests that it was made for some specific purpose.

Sven-Donald Hedman, Institutionen för arkeologi, Umeå universitet, S-901 87 Umeå, Sweden.

Under flera år har jag inventerat och studerat erosionsskadade lokaler vid vattenreglerade sjöar i Arjeplogs och Arvidsjaurns socknar, Lapland. Det är framförallt två områden jag intresserat mig för, Kakel-Lullebådne, som är två stora vikar i sjön Hornavan, och ett system av småsjöar mellan Pite älv och Skellefte älv med bl. a. sjöarna Abraur, Gangsjaur, Rakkurjaur och Suobdek. På de här sjöarnas strandpartier finns ett stort antal frameroderade lokaler från framförallt yngre stenålder och bronsålder.

En övergripande frågeställning har varit hur olika material sprider sig lokalt och regionalt. Jag har även försökt se hur man arbetsmetodiskt kan behandla ett sådant material. I den här artikeln ska jag emellertid presentera några fynd som ej direkt har med dessa frågeställningar att göra. Det är två fynd av asbestkeramik vid Kakel, Hornavan.

Fyndomständigheter

En av fyndplatserna är belägen på Stenvallholmen som var en större ö, två kilometer lång och en halv kilometer bred. Efter vattenregleringen är Stenvallholmen i dag uppdelad i ett flertal mindre öar. Stenvallholmen ingår i den arkipelag av öar som skiljer viken Kakel från Hornavan (fig. 1). Här startade jag inventeringar 1985, som gav till resultat att ett tjugotal nya lokaler regis-

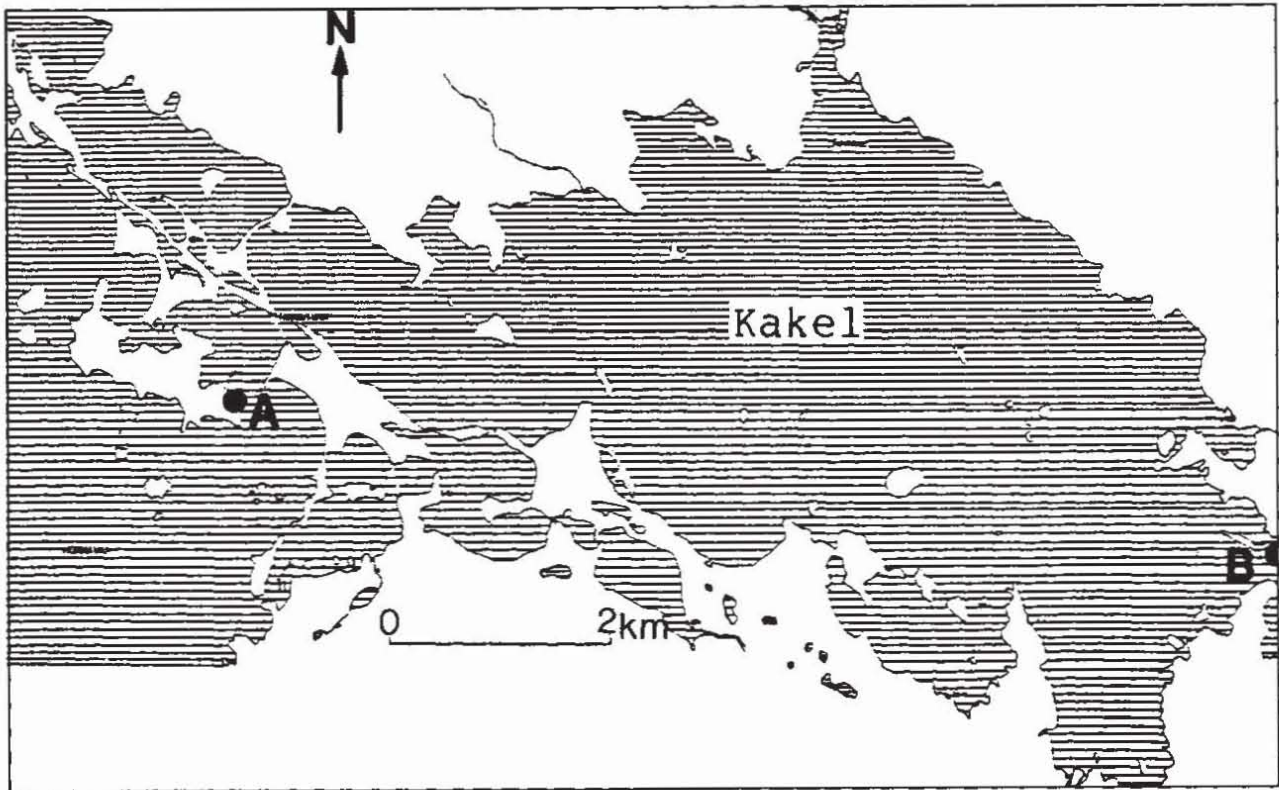

Fig. 1. Översiktskarta före vattenregleringen med fyndplatserna markerade. A = Stenvallholmen, B = Östra Kakel.

trerades. Under påföljande år har kompletterande inventeringar utförts vid lågt vattenstånd.

En stor mängd fynd har påträffats, bestående av artefakter av kvartsit och asbestkeramik. Sammanlagt har asbestkeramikskärvor från nio kärl fördelade på sju lokaler hittats. Det mest anmärkningsvärda fyndet av keramik påträffades nära den östra spetsen av Stenvallholmen på lokal 25a (fig. 2). Inom en frameroderad yta på 8x6 meter låg fyra skärvor av keramik. Skärvorna är från samma kärl och vid en närmare genomgång visade det sig att i en av skärvorna fanns ett järnfragment. En annan intressant detalj var att keramikskärvorna har en mönstrad insida. Intill keramiken påträffades även skörbrända stenar, två skrapor av kvartsit samt ett kvartsavslag.

Den andra fyndplatsen är belägen på en uteroderad sandig udde i östra delen av Kakel nära det sund som skiljer Kakel från Lullebådne. Här finns också en mängd lokaler, bl. a. Döudden, som är belägen cirka en kilometer öster om fyndplatsen. Asbestkeramikfyndet gjordes på lokal R 570 och bestod av ett tjugotal skärvor från samma kärl. Förutom en ornerad utsida har även det här kärlet en mönstrad insida. Övrigt fyndmaterial utgjordes av kvartsitpilspetsar, skrapor och avfall från en verkstadsplats för flathuggna pilspetsar. Inom det frameroderade området fanns även fynd av järnålderskaraktär: järnpilspets, eldstål, handtag av täljstenkärl.

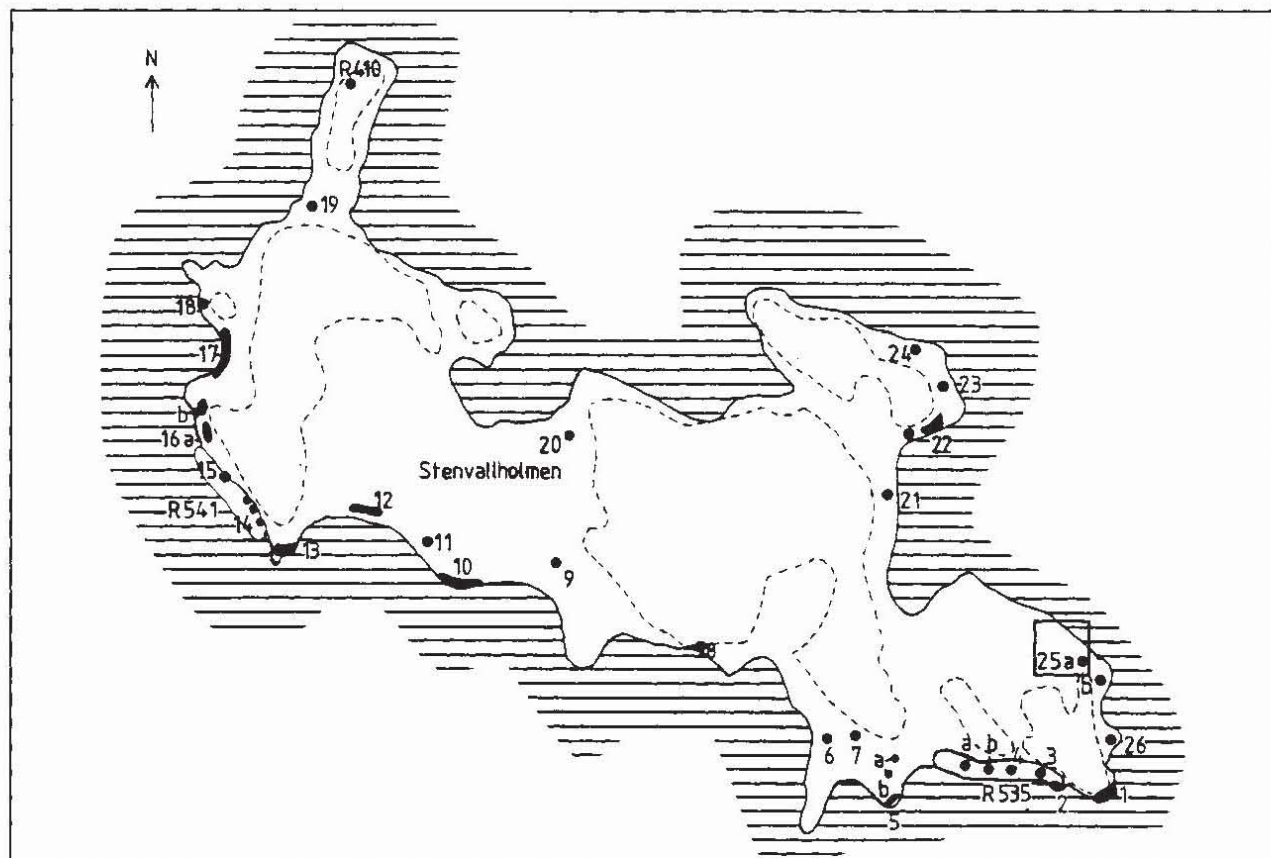

Fig. 2. Registrerade lokaler på Stenvallholmen. Innan inventeringen 1985 fanns tre lokaler registrerade. Vid lokal 25a påträffades keramikskärvan med järnfragmentet.

----- Strandlinjer efter dämning. ——— Strandlinje före dämning.

Fig. 3. Stenvallholmen med lokal 25a i förgrunden. Keramikskärvorna påträffades inom den frameroderade ytan där mindre stenar är synliga. Foto: Sven-Donald Hedman.

Keramikfynden

Den asbestmagrade keramikens utbredningsområde i Skandinavien är norra Fennoskandien. Analyser av ^{14}C -prover från keramiken pekar på en datering till tidsperioden 2000 f. Kr. – Kr. f. (Linder 1966, Jörgensen och Olsen 1987). Keramiken har ofta en ornerad utsida men kan även vara utan ornament. Vanlig ornamentik är kamstämplar i olika sick-sackmönster, heldragna linjer och textilavtryck.

Vad som är märkligt med de två keramikfynden är det faktum att det finns ett järnfragment i en av keramikskärvorna samt att keramiken är mönstrad på insidan. Tidigare finns enbart ett fynd av asbestkeramik med järn i godset, det är ett fynd från sjön Ödingen i Jämtland (Willemark 1989: 111 ff.). Keramik med ornamentik på insidan förekommer på ett flertal kärl från Hornavan-Kakel området. Det finns även på keramik från sjön Storavan som också tillhör Skellefte älv. Troligen finns den här typen av keramik med mönstrad insida inom andra områden, men man har oftast studerat den ornamentik som finns på utsidan och därför kanske missat insidan.

Keramiken med järnfragmentet är mörkbrun till färgen och godsets tjocklek är 6 mm. Totalt påträffades fyra skärvor, 3–4 cm stora. En skärva är en del av mynningskanten. Keramikskärvan med järnfragmentet har i ena brottkanten ett genomgående hål, en centimeter från järnfragmentet. Järnfragmentet är synligt på utsidan såväl som på insidan och kan på utsidan närmast liknas vid en oval järnbit, 6x4 mm stor. Fragmentet är ett par millimeter högre än keramikgodset på utsidan. På insidan av skärvan tangerar järnfragmentet

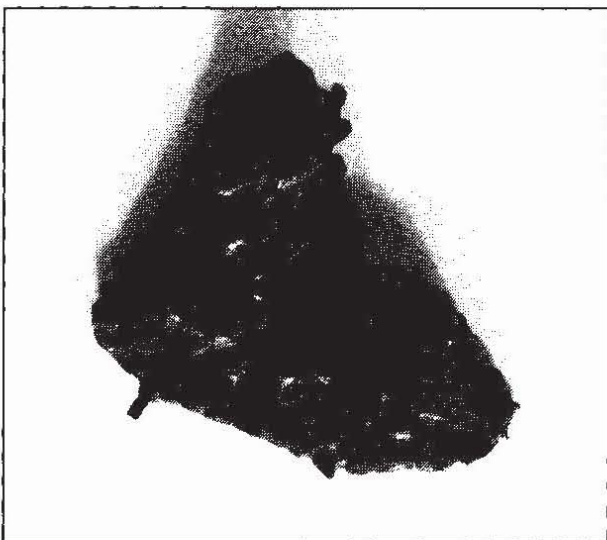

Fig. 4. Utsidan av keramikskärvan med järnfragmentet. Fragmentet har markerats med en pil. Till höger om fragmentet är ett genomgående hål i brottkanten. Skala 1:1. Foto: Bertil Sundkvist.

Fig. 5. Insidan av keramikskärvan med järnfragmentet. Fragmentet är markerat med en pil. Man kan även se två förhöjda linjer som är spår efter en mönstrad insida. Skala 1:1. Foto: Bertil Sundkvist.

keramikgodsets yta. Järnfragmentet verkar närmast tillplattat, runt och 7 mm i diameter. På insidan av keramiken finns två förhöjda linjer som är spår efter en mönstrad insida.

Keramiskskärvarna är delvis skiktade. Den enda skärvan med mönster på utsidan är mynningsbiten. Det är en svagt streckad linje som går från ett hål i keramiken.

På det andra keramikfyndet är den mönstrade insidan mycket väl synlig. Detta beror på att det är en större skärva, som alltså ger en större bevarad yta av kärlet. Sammanlagt påträffades ett tjugotal skärvor av kärlet, varav ett tiotal gick att sammanfoga till en större bit, som är en del av mynningen. Längden vid mynningen är 18 cm och största bredden 10,5 cm. Godset är grått och har en tjocklek på 5 mm. Utsidan är ornerad med en kamstämpel. Två längsgående lister med ornament finns 7,5 och 5 cm från mynningskanten. Ovanför och under listerna är ett sick-sackmönster.

Insidans mönster består av två parallella heldragna linjer, 1–2 mm breda. Mellan linjerna finns ett sick-sackmönster. Linjerna är synliga som förhöjningar i godsets sotiga insida.

Det är stor skillnad i utförandet av mönstren på ut- och insidan. Utsidans ornament är alltid intryckt i keramiken. Insidans mönster är alltid en förhöjning dvs. är ett avtryck från en förlaga.

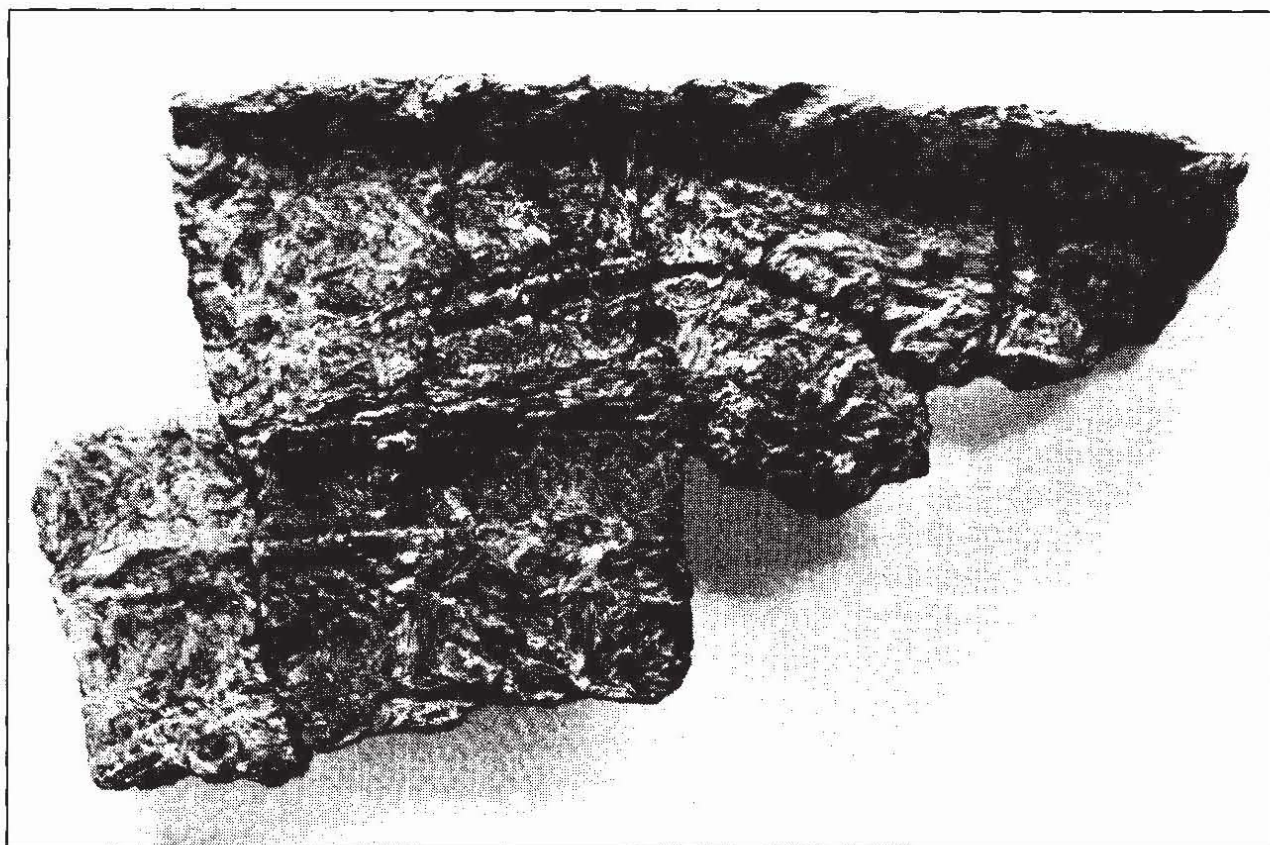

Fig. 6. Keramikskärvans utsida. Mönstret består av små punktintryck efter någon typ av kamstämpel. Skala 1:2. Foto: Bertil Sundkvist.

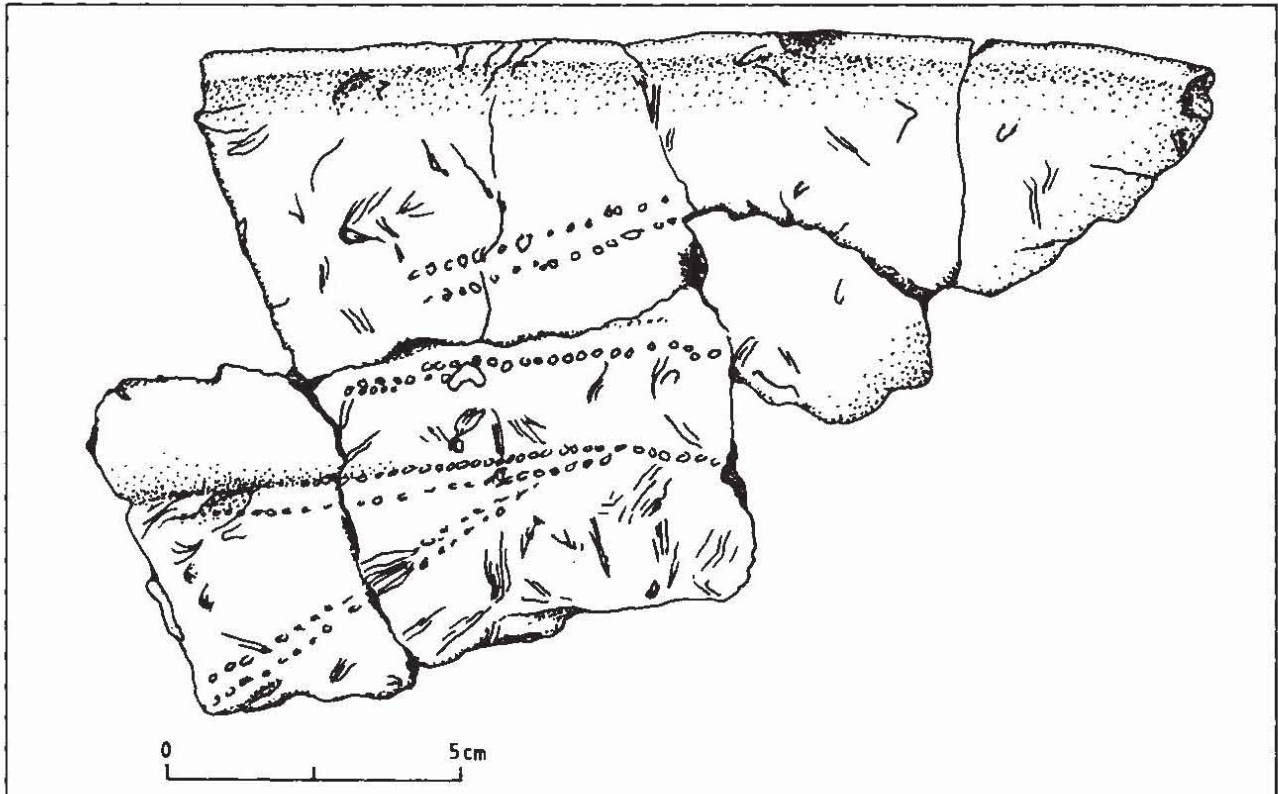

Fig. 7. Teckning av skärvans utsida.

Fig. 8. Keramikens insida. Mönstret är synligt som en förhöjning på den sotiga insidan. Det gör att mönstret måste vara ett avtryck från en förlaga redan vid tillverkningen av kärlet. Skala 1:2. Foto: Bertil Sundkvist.

Tolkningar

Den asbestmagrade keramiken har tidigare tolkats som förvaringskärl eller kokkärl till föda. Det har också förts fram idéer om att kärlen skulle ha använts som någon typ av glödkar, därför att insidan av godset ofta har ett tunt lager kol och sot. En annan tolkning är att keramiken primärt ej har någon praktisk funktion utan är ett symboliskt redskap för att fastställa social och kulturell tillhörighet (Jørgensen och Olsen 1987).

I en nyligen utkommen skrift menar Birgitta Hulthén att kärlen använts för metallhantering: bronsgjutning och järnframställning. Keramiken kan indelas i två grupper enligt Hulthén:

1. Asbestkeramik med 50–60 % magring av asbest. Datering ca 1800–500 f. Kr.
2. Asbestgods med 90 % magring av asbest. Datering yngre bronsålder – Kr. f.

Asbestkeramiken ska ha använts till att värma upp gjutformar i samband med bronsgjutning och asbestgodset är kärl som brukats vid järnframställning. I asbestkeramiken har man lagt glödande kol och i asbestgodset har man eldat för att framställa järn. Det är därför keramikens insida har ett kol- och sotlager. Det finns även små hål i asbestgodsets väggar. Hålen skulle vara till för att få drag i kärlet.

De båda keramikfynden från Kakelområdet tillhör efter Hulthéns indelning gruppen asbestgods. Skärvan med järnfragmentet visar att järnet är känt i övre Norrlands inland kanske redan under yngre bronsålder. Keramik med mönstrad insida har ej redogjorts för tidigare, men gör att man bör diskutera keramikens sotiga insida.

Utifrån de här två fynden och övriga fynd jag gjort av asbestmagrad keramik i Kakel-Lullebådne området, skärvor från ett fyrtiotal kärl, ställer jag mig frågande till hur omfattande metallhanteringen var i asbestmagrad keramik. Om asbestkeramiken och asbestgodset enbart är kärl för metallhantering, bör rimligtvis rester efter bronsgjutning och järnframställning i stort sett påträffas vid varje fynd av de här typerna av keramik. Utifrån de erfarenheter jag har är det snarast ett undantag än regel att rester från metallhantering påträffas i anslutning till keramikfynden. Ett exempel är Stenvallholmen där skärvor från nio kärl påträffades, det enda spåret efter metallhantering är skärvan med järnfragmentet. Keramiken påträffades uteslutande tillsammans med stenarterefakter och avslagsmaterial.

Rappasundet och Smalogava är två lokaler som Hulthén anger som exempel på lokaler där keramik använts vid järnframställning. Här finns fyndkontexter med keramik, järnslag och smältdegel.

Bägge lokalerna ingår för övrigt i samma ösystem som Stenvallholmen. Problemet med dessa lokaler är att de har en lång kontinuitet av återkommande bosättningar, från neolitikum till tidig medeltid. Därför kan det vara mycket blandade boplatser. En del av fyndmaterialet är också svårtolkat, då det är frågan om frameroderat material.

Keramikens sotiga insida har oftast tolkats så att man eldat i kärnen eller använt dem som behållare för glödande kol. Förmodligen är det dock så att det tunna kol- och sotlagret tillkommit redan vid bränningen av kärnen. I ytan av kol- och sotlagret ser man spår efter olika avtryck, ibland ett trädets ådringar och i vissa fall en mönstrad insida. Avtrycken med trädets ådringar tillkommer när keramikens lera formas mot en trädstock. Den mönstrade insidan kanske inte är någon medveten utsmyckning av kärlet, utan det får tillskrivas mönstret på keramikens utsida. Insidans mönster har troligen tillkommit när leran formats mot ett ornerat kärl. En annan teori kan vara att keramik med mönstrad insida tillhör en viss typ av kärl. Men om man hade eldat i kärnen eller lagt dit glödande kol, skulle kol och sot avlagrats så att avtrycken på insidan försvunnit.

Att asbestmagrad keramik enbart har med metallhantering att göra verkar inte riktigt. Nu finns det bevisligen metallslag i några kärl enligt Hulthén och det kan vara så att man även framställt järn i asbestgods. Kärnen måste emellertid i huvudsak använts på annat sätt.

Jämför man järnfragmenten från Ödingekrukan med järnfragmentet på skärvan från Stenvallholmen, så är det stora likheter. Järnfragmenten är belägna nära genomgående hål i keramiken och placerade nära kärlets mynning. Det kan vara frågan om samma sak, nämligen att laga ett sprucket kärl. Det kan också tillhöra någon detalj för upphängning. I och med att järnet finns att tillgå har man ett utmärkt eldfast material.

Inom tidsperioden yngre bronsålder och äldre järnålder finns järnet i omlopp i samhället i övre Norrlands inland. Det är också nu ananinokulturens holkyxor av brons och gjutformar dyker upp i Norrlands inland. Ananinokulturen var också en järnbrukande kultur. Men järnet har förmodligen liten betydelse i Norrland och stenteknologin är fortfarande dominerande.

Sammanfattning

De två fynden av asbestmagrad keramik från Kakel, Hornavan i Arjeplogs socken, är anmärkningsvärda p.g.a. att en keramikskärva har ett järnfragment

i godset och att bägge fynden har en mönstrad insida. Ett enda fynd av keramik med järn i godset har påträffats tidigare och det är ett kärl från sjön Ödingen i Jämtland. Kärl med mönster på insidan finns från flera lokaler i Kakel-Lullebådne området, men har ej redogjorts för tidigare.

Keramikfynden gör att man ytterligare kan diskutera keramikens tillverkningsätt och vad keramiken använts till. Att keramiken använts till metallhantering är den senaste tolkningen. Förmodligen är det dock så att keramiken brukats främst för andra ändamål. Fyndet av järn i keramikens gods visar att järnet användes i övre Norrlands inland under tiden yngre bronsålder – äldre järnålder. Keramikens mönstrade insida ger nya möjligheter till studier av lokala och regionala rörelsemönster.

LITTERATUR

- Hulthén, B. 1991. *On Ceramic Ware in Northern Scandinavia during the Neolithic, Bronze and Early Iron Age*. A Ceramic-Ecological Study. *Archaeology and Environment* 8. Umeå.
- Jørgensen, R. och Olsen, B. 1987. Asbestkeramik i Nord Norge. *Finskt Museum* 1987:5–39. Helsingfors.
- Linder, A. 1966. C¹⁴-datering av norrländsk asbestkeramik. *Fornvännen* 1966:140–153. Stockholm.
- Willemark, K. 1989. Ödingen en uppehållsplats genom förhistorien. *Arkeologi i fjäll, skog och bygd 1. Stenålder – tidig järnålder* 1989:109–114. Jämtlands läns museum.